نگاهی به سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵

الهام فتحی و بهناز سرخیل

مقدمه

اولین و مهم‌ترین منبع تعیین‌کننده‌ی شمار و توزیع جمعیت و نیز ساختار و ترکیب جمعیت؛ «نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن» است، که آمار ثبتی موالید و مرگ که از داده‌های ثبت احوال تولید می‌شود به‌عنوان اطلاعات کمکی در کنار داده‌های سرشماری قرار می‌گیرد. «داده‌های سرشماری (همراه با دیگر آمارها) مانند عدسی‌هایی هستند که به وسیله‌ی آنها می‌توان تصاویری از جامعه ارائه داد. قدرت نهفته در پشت ارقام سرشماری را می‌توان با واکنش افراد به یافته‌های سرشماری سنجید» (جان ویکس،۱۹۹۴: ۱۳۲).

امروزه در اغلب کشورهای جهان سرشماری‌های نفوس به فاصله‌ی ۵ یا ۱۰ سال یک‌بار به مرحله‌ی اجرا در می‌آید. در ایران نیز سرشماری عمومی نفوس و مسکن مطابق ماده‌ی ۴ قانون مرکز آمار ایران، هر ده‌سال یک‌بار با فرمان رئیس جمهوری اجرا می‌شود. سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ایران در سال‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ و آخرین سرشماری نیز در مهر و آبان سال ۱۳۹۵ به مرحله‌ی اجرا در آمد.

شایان ذکر است که در کشورهای در حال توسعه به دلیل شتاب زیاد تغییرات، اکثر برنامه‌ها، کوتاه‌مدت است و برای بهنگام کردن آمار و اطلاعات مورد نیاز برنامه‌ریزی‌ها تلاش مضاعفی باید انجام پذیرد. در حال حاضر کشور در مرحله‌ی گذار از جامعه‌ی کم‌تر توسعه‌یافته به جامعه‌ی توسعه‌یافته است. بدیهی است که در این رهگذر با تغییرات وسیع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی روبه‌رو است و در چنین شرایطی هر قدر بتوان اطلاعات و آمار بهنگام‌تری در مورد جمعیت و مسکن و خانوار کشور به‌دست آورد، برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌ها از دقت و اعتبار بیش‌تری برخوردار خواهند شد. تحولات جمعیتی، افزایش دقت براوردها و پیش‌بینی‌های جمعیتی، تعیین جمعیت بر اساس تقسیمات کشوری جدید، بررسی عرضه و تقاضای واحدهای مسکونی، بررسی وضعیت فارغ‌التحصیلان آموزش عالی و ارزیابی برنامه‌های ۵ ساله‌ی توسعه‌ی اقتصادی اجتماعی کشور از دلایل عمده‌ی اجرای سرشماری پنج‌ساله در ایران بوده است.

خلاصه این که نتایج مطالعات جمعیت‌شناختی که به طور عمده از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن و آمارهای جمعیتی حاصل می‌شوند، زیربنای برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های خرد و کلان هر سرزمینی به شمار می‌آیند. بدیهی است که برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری بدون توجه به آمارهای جمعیتی جدید و به روز می‌تواند صدمات جبران‌ناپذیری را به سرمایه و ثروت ملی وارد نماید. این مختصر برخی از شاخص‌های مهم جمعیتی ایران را با استفاده از نتایج دو سرشماری اخیر به تصویر می‌کشد.

شمار جمعیت

جمعیت ایران بر اساس نتایج آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵، برابر با تعداد ۷۹,۹۲۶,۲۷۰ نفر بوده که در مقایسه با سرشماری ۱۳۹۰ تعداد ۴,۷۷۶,۶۰۱ نفر افزایش را نشان می‌دهد.

جمعیت کشور در سال ۱۳۹۵، شامل ۴۰/۵ میلیون نفر مرد (۵۰/۷ درصد) و ۳۹/۴۳

الهام فتحی دانشجوی دکترای جمعیت‌شناسی و رئیس‌گروه آمارهای جمعیت سلامت دفتر آمارهای جمعیت، نیروی کار و سرشماری مرکز آمار ایران است.

بهناز سرخیل کارشناسی ارشد آمار و کارشناس جمعیت دفتر آمارهای جمعیت، نیروی کار و سرشماری مرکز آمار ایران است.

میلیون نفر زن (۴۹/۳ درصد) است. بر این اساس نسبت جنسی معادل ۱۰۳ نفر مرد در مقابل هر ۱۰۰ نفر زن به‌دست می‌آید.

سرشماری ۱۳۹۵، نشان می‌دهد که در نقاط شهری ۵۹/۱۵ میلیون نفر (۷۴/۰ درصد) و در نقاط روستایی ۲۰/۷۳ میلیون نفر (۲۵/۹ درصد) زندگی می‌کرده‌اند و بالغ بر ۴۸ هزار نفر (حدود ۰/۱ درصد) جمعیت غیر ساکن شمارش شده‌اند.

❋ رشد جمعیت

نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵ نشان می‌دهد متوسط رشد سالانه‌ی جمعیت کشور در دوره‌ی ۱۳۹۰-۱۳۹۵، برابر ۱/۲۴ درصد بوده است. رشد جمعیت نقاط شهری مثبت و در حال افزایش و در مقابل رشد جمعیت نقاط روستایی کشور منفی و در حال کاهش است. به این ترتیب که در پنج سال اخیر متوسط رشد سالانه جمعیت شهری کشور برابر ۱/۹۷ درصد و متوسط رشد سالانه‌ی جمعیت نقاط روستایی برابر ۰/۶۸-

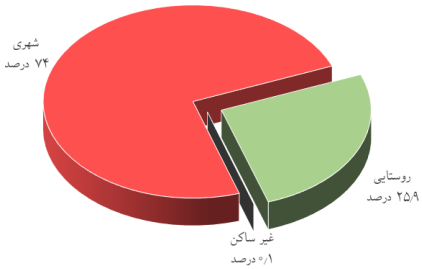

شکل ۱- میزان جمعیت شهری و روستایی و غیر ساکن کشور؛ سال ۱۳۹۵
مأخذ داده‌ها: مرکز آمار ایران؛ نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵

درصد بوده است.

در بین استان‌های کشور استان خراسان جنوبی با متوسط رشد سالانه‌ی ۳/۰۲ درصد دارای بالاترین رتبه و استان‌های خراسان شمالی و همدان به ترتیب با مقادیر ۰/۱۱- و ۰/۲۳- درصد دارای پایین‌ترین رتبه هستند.

❋ ساختار جمعیت

برای نشان دادن ساختمان سنی جمعیت در یک لحظه‌ی معین از نموداری با نام هرم سنی استفاده می‌شود. هرم‌های سنی جمعیت به مانند توپی کریستالی هستند که به وسیله‌ی آنها می‌توان تاریخچه‌ی جمعیت را مورد مطالعه قرار داد و همچنین دیدی نسبت به آینده داشت.

مقایسه‌ی هرم‌های سنی جمعیت ایران در دو سرشماری اخیر نشان می‌دهد که جمعیت کشور که در حال حاضر جمعیت جوانی است، در سال‌های آتی به سوی سالمندی متمایل خواهد شد. به بیانی دیگر در حال حاضر هرم سنی جمعیت ایران در حال مراحل اولیه‌ی انتقال از مرحله‌ی جوانی به سالخوردگی است.

در مطالعات جمعیتی برای داشتن تصویری کلی از ساخت جمعیت، ساختار سنی جمعیت را می‌توان در سه گروه عمده‌ی سنی جمعیت ۰-۱۴ ساله، جمعیت ۱۵-۶۴ ساله و جمعیت ۶۵ ساله و بیش‌تر بررسی کرد. توضیح این که بر اساس سه طبقه‌بندی فوق، جمعیت‌شناسان به مطالعه و بررسی جوامع مختلف از نظر جوانی،میانسالی، سالمندی و سالخوردگی جمعیت پرداخته‌اند (زنجانی و دیگران، ۱۳۹۵: ۴۵).

جدول ۱- تعداد جمعیت کشور به‌تفکیک مناطق در سرشماری‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۰

سال	جمعیت کل کشور	جمعیت ساکن در نقاط شهری	جمعیت ساکن در نقاط روستایی	جمعیت غیر ساکن
۱۳۹۰	۷۵,۱۴۹,۶۶۹	۵۳,۶۴۶,۶۶۱	۲۱,۴۴۶,۷۸۳	۵۶,۲۲۵
۱۳۹۵	۷۹,۹۲۶,۲۷۰	۵۹,۱۴۶,۸۴۷	۲,۰۷۳۰,۶۲۵	۴۸,۷۹۸

مأخذ داده‌ها: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن

جدول ۲- تعداد جمعیت و متوسط رشد سالانه‌ی کل کشور به همراه بالاترین و پایین‌ترین رتبه‌ی متوسط رشد سالانه‌ی جمعیت استانی در سال ۱۳۹۵

شرح	سال سرشماری	جمعیت	متوسط رشد سالانه جمعیت در دوره‌ی ۱۳۹۰-۱۳۹۵
کل کشور	۱۳۹۰	۷۵,۱۴۹,۶۶۹	۱/۲۴
	۱۳۹۵	۷۹,۹۲۶,۲۷۰	
استان خراسان جنوبی (بالاترین رتبه‌ی استانی در سال ۱۳۹۵)	۱۳۹۰	۶۶۲,۵۳۴	۳/۰۲
	۱۳۹۵	۷۶۸,۸۹۸	
استان همدان (پایین‌ترین رتبه‌ی استانی در سال ۱۳۹۵)	۱۳۹۰	۱,۷۵۸,۲۶۸	۰/۲۳-
	۱۳۹۵	۱,۷۳۸,۲۳۴	

مأخذ داده‌ها: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن

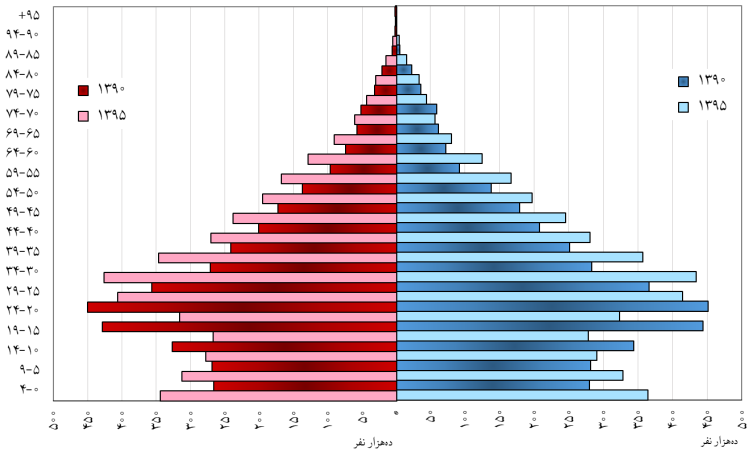

شکل ۲- مقایسه‌ی هرم‌های سنی ایران در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵

مأخذ داده‌ها: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن

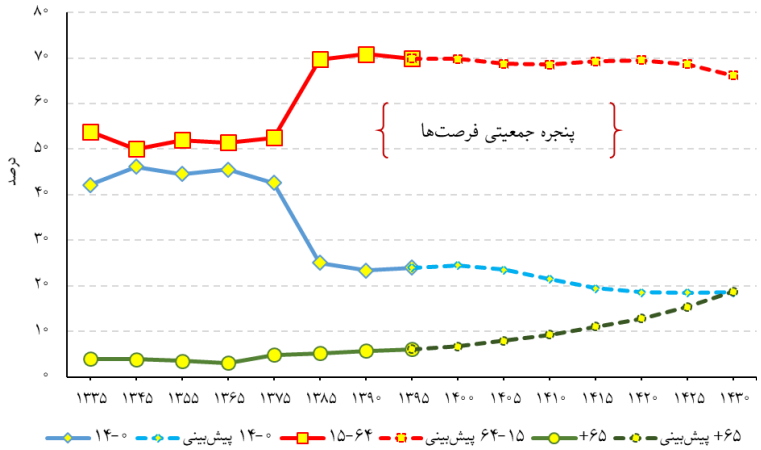

شکل ۳- تغییرات جمعیت کشور در سه گروه عمده‌ی سنی: ۱۴۴۰-۱۳۳۵

مأخذ داده‌ها: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌ها و پیش‌بینی نویسندگان

بررسی حجم جمعیت در گروه‌های وسیع سنی نشان می‌دهد که جمعیت واقع در سنین ۰-۱۴ ساله از حدود ۱۷,۶۰۰,۰۰۰ نفر در سال ۱۳۹۰ به حدود ۱۹,۲۰۰,۰۰۰ نفر در سال ۱۳۹۵ افزایش یافته است.

جمعیت گروه سنی ۱۵-۶۴ ساله از حدود ۵۳,۲۰۰,۰۰۰ نفر در سال ۱۳۹۰ به ۵۵,۹۰۰,۰۰۰ نفر در سال ۱۳۹۵ افزایش یافته است. در پنج سال اخیر سهم جمعیت این گروه سنی از ۷۰/۹ درصد کل جمعیت به ۶۹/۹ درصد رسیده است. همچنین در همین دوره جمعیت جوان واقع در گروه سنی ۱۵-۲۹ ساله از ۲۳,۷۰۰,۰۰۰ نفر (۳۱/۵ درصد کل جمعیت) به ۲۰,۱۰۰,۰۰۰ نفر (۲۵/۱ درصد کل جمعیت) کاهش یافته است. که از جمله دلایل این موضوع شروع خروج متولدین دهه‌ی ۱۳۶۰ از جامعه‌ی جمعیت جوان (۱۵-۲۹ ساله) و ورود به گروه سنی بالاتر است.

سرشماری سال ۱۳۹۵ حجم جمعیت بالای ۶۵ ساله را ۴,۸۷۱,۰۰۰ نفر نشان می‌دهد که ۶/۱ درصد از کل جمعیت را تشکیل می‌دهند. حجم این جمعیت در سال ۱۳۹۰ برابر ۴,۲۹۶,۰۰۰ نفر و سهم آن ۵/۷ درصد کل جمعیت کشور بوده است. مشاهده می‌شود در ۵ ساله اخیر بیش از نیم‌میلیون نفر (۵۷۵,۰۰۰ نفر) به جمعیت سالمند کشور افزوده شده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد این روند در سال‌های آتی شدت خواهد گرفت بنا بر این آمادگی برای تأمین نیازهای افراد سالمند که جمعیت آن‌ها در سال‌های آتی رو به افزایش خواهد بود، ضروری است. بدیهی است که گسترش و بهبود خدمات انواع بیمه‌های تأمین اجتماعی و برنامه‌ریزی در خصوص رفع نیازهای اقتصادی، اجتماعی و بهداشت جسمی و روانی افراد سالمند از اهمیت به‌سزایی برخوردار است.

❋ جمعیت جوان، پنجره‌ی جمعیتی فرصت‌ها و گشتاوری جمعیت

پدیده‌ی «پنجره‌ی جمعیتی فرصت‌ها» یا

جدول ۳- توزیع نسبی جمعیت برحسب گروه‌های عمده‌ی سنی برحسب بالاترین و پایین‌ترین رتبه‌ی استانی از نظر جوانی جمعیت در سال ۱۳۹۵

شرح	جمع	۰-۱۴ساله	۱۵-۶۴ ساله	۶۵ ساله و بیش‌تر
کل	۱۰۰	۲۴/۰	۶۹/۹	۶/۱
جوان‌ترین استان -سیستان و بلوچستان	۱۰۰	۳۸/۳	۵۸/۵	۳/۲
سالمندترین استان- گیلان	۱۰۰	۱۷/۸	۷۳/۳	۸/۹

مأخذ داده‌ها: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن، پردازش محققین

«پاداش جمعیتی» موهبتی جمعیتی است که در زمانی که رشد جمعیت در اثر تعداد قابل ملاحظه‌ی موالید در سطح بسیار بالایی است و ناگهان در اثر اعمال سیاست‌های جمعیتی و کنترل موالید رشد جمعیت در اثر کاهش تعداد موالید تنزل می‌یابد اتفاق افتاده و سپس ادامه‌ی این روند پس از فاصله‌ی زمانی حدود ۱۵ تا ۳۰ سال بعد باعث افزایش قابل ملاحظه‌ی جمعیت جوان یعنی جمعیت ۱۵-۲۴ یا ۱۵-۲۹ شده و پدیده‌ی تورم جوانی جمعیت و به عبارتی «پنجره‌ی جمعیتی فرصت‌ها» را به وجود می‌آورد. پدیده‌ای که در حال حاضر در ساختار جمعیت کشور به وقوع پیوسته است. موهبتی جمعیتی که کم‌تر در تاریخ جمعیتی یک کشور اتفاق می‌افتد و چنانچه اتفاق بیافتد احتمال تجدید آن بسیار کم و در صورت تجدید نیاز به گذشت زمانی بسیار طولانی دارد. به هر حال در بسیاری از کشورها این پدیده‌ی جمعیتی به وقوع پیوسته و از این موهبت جمعیتی بهره برده و به سرعت راه‌های رشد، پیشرفت، توسعه و ترقی را طی کردند و مبدل به قطب‌های بزرگ اقتصادی در دنیا شدند. اقتصاددانان بر این باورند که افزایش قابل توجه جمعیت در سنین جوانی «فرصت طلایی» بوده و با استفاده‌ی بهینه از نیروی جوان در چنین شرایطی می‌توان به رشد و شکوفایی اقتصادی رسید. در صورت عدم بهره‌برداری، این فرصت طلایی تبدیل به چالش جمعیتی خواهد شد.

علاوه بر این؛ افزایش بیش از حد جمعیت در این سنین تأثیر خود را بر تعداد موالید خواهد گذاشت که این پدیده به «اثر گشتاور جمعیتی» معروف است. در ایران هنگامی که متولدین دهه‌ی ۶۰ به سن فرزندآوری رسیدند تأثیر خود را بر متولدین نیمه‌ی اول دهه‌ی ۱۳۹۰ گذاشتند به گونه‌ای در حال حاضر موج دوم رشد جمعیت آغاز شده و احتمالاً تا اوایل دهه‌ی ۱۴۰۰ شمسی ادامه خواهد یافت و سپس با ورود متولدین دهه‌ی ۱۳۷۰ به سن فرزندآوری تعداد موالید مجدداً کاهش خواهد یافت.

بدیهی است مدیریت پنجره‌ی جمعیتی فرصت‌ها مهم‌ترین اولویت سیاست‌گذاری جمعیتی برای جمهوری اسلامی ایران است که تاکنون تدبیر مناسبی برای آن انجام نشده است و انتظار می‌رود در سه دهه‌ی بعد؛ این پنجره بسته خواهد شد.

❋ میانگین و میانه‌ی سنی جمعیت

در بررسی ساختار سنی جمعیت برای قضاوت در تغییر ساختار سنی، ضروری است شاخص‌هایی محاسبه شود که در آن جمعیت همه‌ی سنین دخالت دارند به همین منظور شاخص میانگین و میانه‌ی سنی محاسبه می‌شود. بر اساس مطالعات انجام شده، جمعیت کشور پس از سپری نمودن دوره‌ی جوانی جمعیت که در حال حاضر گریبان‌گیر آن است در سال‌های آتی با ساختار سنی سالمند رو به رو خواهد شد. به گونه‌ای که میانگین سنی جمعیت کشور از ۲۹٫۸۵ سال در سال ۱۳۹۰ به ۳۱٫۱ سال در سال ۱۳۹۵ رسیده است. پدیده‌ای که در اثر تغییرات ساختار جمعیتی و افزایش امید زندگی در بدو تولد حاصل شده است. میانه‌ی سنی جمعیت ایران در سال ۱۳۹۵ برابر ۳۰ سال است که در مقایسه با سال ۱۳۹۰، ۳ سال افزایش را نشان می‌دهد. از منظری در مطالعات جمعیت‌شناسی، جمعیتی را که میانه‌ی سنی آن زیر ۲۰ سال باشد جوان، جمعیتی را که میانه‌ی سنی آن بین ۲۰ تا ۳۰ سال باشد میانسال و جمعیتی را که میانه‌ی سنی آن ۳۰ سال یا بیش‌تر باشد پیر به حساب می‌آورند. با این تعبیر ایران در سال ۱۳۹۵ وارد مرحله‌ی پیری جمعیت شده است.

جدول ۴- میانگین و میانه سنی جمعیت کشور در سرشماری‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵

شرح	میانگین سنی	میانه سنی
۱۳۹۰	۲۹٫۸۵	۲۷٫۰
۱۳۹۵	۳۱٫۱۰	۳۰٫۰

مأخذ داده‌ها: مرکز آمار ایران ، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن، پردازش محققین

❋ نتیجه‌گیری

کمیت و کیفیت جمعیت، از گذشته‌های دور تاکنون از مباحث مهم برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری بوده است. اندکی کنکاش در نظرات و ایده‌های پیشینیان توجه و تأکید آنان بر تعداد و اندازه‌ی جمعیت را نشان می‌دهد. علاوه بر این در دنیای امروز نیز هر کشوری با توجه به اوضاع و شرایط جمعیتی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی خود سیاست‌های جمعیتی را تدبیر می‌نماید.

جمعیت ایران بر اساس نتایج آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵، برابر با تعداد ۷۹,۹۲۶,۲۷۰ نفر بوده که در مقایسه با سرشماری ۱۳۹۰ بالغ بر ۴ میلیون و ۷۰۰ هزار نفر افزایش را نشان می‌دهد. به این ترتیب متوسط رشد سالانه‌ی جمعیت ایران در این دوره معادل ۱٫۲۴ درصد بوده است.

پدیده‌ی پنجره‌ی جمعیت فرصت‌ها در ایران در حال حاضر به وقوع پیوسته و این پنجره فقط تا چند دهه‌ی آتی باز خواهد بود.

میانه و میانگین سنی جمعیت ایران از مرز ۳۰ سال گذشته است. به این ترتیب ایران

مرحلـه‌ی میانـسالی جمعیـت را پـشت سـر گذاشته است.

در سـال ۱۳۹۵ حـدود ۶/۱ درصـد از کـل جمعیـت را گـروه سـنی ۶۵ سـاله و بیش‌تـر تـشکیل می‌دهنـد. در دهـه‌های آتـی نـسبت جمعیت ۶۵ و بیش‌تر افـزایش خواهـد یافـت. بررسی‌ها، نشان می‌دهد این روند در سال‌های آتی شـدت خواهـد گرفـت بنـا بـر ایـن آمادگـی برای تأمین نیازهای افراد سالمند کـه جمعیـت آن‌ها در سـال‌های آتـی رو بـه افـزایش خواهـد بود، ضروری است.

در ایـران هنگـامی کـه متولـدین دهـه‌ی ۶۰ بـه سـن فرزنـدآوری رسـیدند تـأثیر خـود را بـر متولدین نیمه‌ی اول دهه‌ی ۱۳۹۰ گذاشـتند بـه گونه‌ای در حال حاضر موج دوم رشد جمعیـت آغـاز شـده و احتمـالاً تـا اوایـل دهـه‌ی ۱۴۰۰ شمسی ادامـه خواهـد یافـت و سـپس بـا ورود متولـدین دهـه‌ی ۱۳۷۰ بـه سـن فرزنـدآوری تعداد موالید مجددا کاهش خواهد یافت.

توضیحات

[1] شرایطی که کشور چین طی سـه دهـه‌ی گذشـته از آن برخـوردار شـد و بـه مـدد چنیـن فرصـتی امـروزه به‌عنوان یکی از قطب‌های مهم صنعتی و اقتصادی دنیا مطرح است.

[2] گشتاوری جمعیت، زمانی به وقوع می‌پیوندد که در اثر ساختار جوان جمعیت، تعداد موالید هر سال نـسبت بـه تعـداد موالیـد سـال قبـل افـزایش یابـد. گشتاور رشد جمعیـت، در حیطـه‌ی جمعیت‌شناسـی ریاضی قرار دارد، و بر پایه‌ی مبحث جمعیت ثابت لوتکا بنا شـده اسـت، نخـستین‌بار کی‌فیـتز در سـال ۱۹۷۱ گشتاور را این‌گونه تعریف می‌کند: «راننده‌ی اتومبیلـی کـه بـا سـرعت ۲۰۰ کیلومـتر در سـاعت حرکت می‌کند، ناگهان پای خـود را بـا شـدت تمـام روی پدال ترمز می‌کوبد و بلافاصله اتومبیل متوقف می شود. ولی آیا اتومبیل به محض بی‌حرکت شـدن چرخ‌ها متوقف می‌شـود؟ مسلماً خـیر. سـرعتی که قبـل از بی‌حرکـت شـدن چرخ‌هـا وجـود داشـت، اتومبیل را تا مسافتی که بـه آن اصـطلاحاً فاصـله‌ی ترمز می‌گویند به جلو حرکت می‌دهد.»

منابع

زنجـانی، حبیـب الـه و دیگـران (۱۳۹۵). جمعیت‌شناسی ایران. پژوهشکده‌ی آمار، تهران.

مرکز آمـار ایـران. نتـایج تفـصیلی سرشـماری‌های عمومـی نفـوس و مـسکن سـال‌های ۱۳۳۵ تـا ۱۳۹۵.

ویکس؛ جـان (۱۹۹۴). «جمعیـت مقدمـه‌ای بـر مفـاهیم و موضـوعات»، ترجمـه‌ی الهـه میرزایـی، مؤسـسه‌ی مطالعـات و مـدیریت جـامع تخصـصی جمعیت کشور، تهران.